

traditionen. Vadan denna utveckling? Varför upphörde det judiska församlingslivet? Förutom generella sekulariseringsprocesser vid den här tiden, som förvisso kan ha spelat stor roll, bidrog den nedtonade och privata religionsutövningen till en social utarmning av församlingslivet. Därtill kommer rent demografiska faktorer. Den judiska utflyttningen fortgick under hela undersökningsperioden och den kvarvarande gruppen blev allt mer åldrad. Något inflöde av judiska invandrare med religiöst eller nationellt nit, såsom skedde i exempelvis Stockholm med ett vitaliserat judiskt församlingsliv som följd, förekom inte heller i Sundsvall.³⁸⁰

I Sundsvall finns inga tecken på att ledarskapet försökte bemöta utvecklingen genom att vitalisera den judiska religionen och nationalkänslan eller knyta an till en bredare judisk gemenskap. Jag föreställer mig att allt sådant framstod som främmande för de ledande judarna i Sundsvall, som ett avsteg från en integrationslinje som hade visat sig framgångsrik i social och ekonomisk bemärkelse, men som i längden skulle leda till assimilation och upplösning av den judiska gemenskapen.

8. Uppväxt och utbildning

Namngivning

Under decennierna runt förra sekelskiftet hade Sundsvall en mycket ung befolkning. Närmare tredjedelen av invånarna återfinns i åldersspannet 0–14 år under 1890-talet, men bland judarna var motsvarande siffra högre, runt 40 %. Drygt hundra judiska barn föddes i Sundsvall under 1800-talets tre sista decennier och man inser lätt att frågor som rörde barnens fostran och skolgång måste ha varit angelägna och centrala för såväl föräldrar som församling.³⁸¹

Precis som bland den övriga befolkningen föddes de judiska barnen i hemmen. I enlighet med traditionen omskars de nyfödda pojkarna på sin åttonde dag och gavs i samband därmed ett hebreiskt namn. Vänner och släktingar besökte familjen för att fira tilldragelsen och på så sätt välkomna den nyfödde in i den religiösa gemenskapen. Födelsen av en flicka var traditionellt sett inte lika omgärdad av föreskrifter.

Namngivningen förenade de judiska familjerna med religionen och tidigare generationer – de nyfödda gavs ofta samma hebreiska namn som släktens äldre generationer burit. Men ett namn var också en signal utåt, en del i förbindelsen med det omgivande ickejudiska samhället, och därför började många judiska familjer under 1800-talet ge barnen sekulära, ”svenska” eller ”försvenskade” namn.³⁸²

Rita Bredefeldt har genomfört en komparativ studie av förändrade mönster för namngivning bland svenska judar. Genom

att undersöka andelen traditionellt judiska, uteslutande bibliska namn som gavs till söner och döttrar ges, enkelt uttryckt, en fingervisning om hur angelägna föräldrarna var att integreras i det svenska samhället. Bredefeldt visar att 38 % av alla barn som föddes 1895–1921 i den ortodoxa församlingen i Malmö/Lund gavs judiska namn, mot 19 % av barnen i den mer liberala och assimilerade församlingen i Stockholm.³⁸³ Under samma period gavs 17 % av de judiska barnen i Sundsvall traditionella/bibliska namn, alltså i nivå med församlingen i huvudstaden. Motsvarande siffra för perioden 1875–1894 var betydligt högre, 35 %.³⁸⁴

Såvitt Bredefeldts tes stämmer speglar förändringen Sundsvallsjudarnas successivt ökande strävan efter delaktighet i omgivningen, och vid en jämförelse har denna strävan accelererat hastigare i Sundsvall än i Malmö/Lund. 1920 är snarast judarnas i Sundsvall sätt att namnge barnen att jämföra med Stockholmsjudarnas.

Men också i vuxen ålder kunde namnskicket ha betydelse. Det hände att judar ändrade namn i vuxen ålder, som ett sätt att undkomma ett officiellt förhånande som ”judiska” namn ofta utsattes för eller som ett mer allmänt uttryck för en vilja att smälta in.³⁸⁵ I mitt undersökningsområde har jag hittat prov på hur judar efter några år i Sverige började använda mer svensklingande namn, exempelvis använde ofta Isaac Dehn, som han ursprungligen hette, namnet Isidor. På liknande sätt har det ursprungliga Hirsch blivit Herman i folkbokföring och taxeringslängder och Moses har blivit Mauritz. Uppenbarligen har det ”försvenskade” namnet allt mer använts i offentliga dokument och i kontakterna med det omgivande samhället. Möjligen har det ursprungliga namnet fortsatt att gälla i familjen och den judiska kontexten.

Religionsskolan

Judisk religionsundervisning var en förutsättning för att de judiska barnen skulle slippa det allmänna skolväsendets kristendomsundervisning. Med tanke på det stora antalet judiska barn

i Sundsvall har ordnandet av en religionsskola pockat på. Enligt husförhörlängderna var inte mindre än fyra judiska ”religionslärare” verksamma i Sundsvall runt 1890, kanske avlönade av olika föräldragrupper och/eller med andra yrken vid sidan av. Ett tungt vägande argument för en judisk församling var, skriver initiativtagarna i sin församlingsansökan 1891, behovet av att organisera ”religionsundervisning i vederbörlig ordning”, ett uttalande som möjligen tyder på en tidigare oordning. I och med att Abel Lieberman någon gång under början av 1890-talet engagerades som församlingens ”religionslärare” tycks den judiska religionsskolan liksom församlingslivet i övrigt ha antagit fasta former.

Med tanke på att det rörde sig om stora barnkullar torde särskilda undervisningsgrupper ha organiserats, alltså regelrätta religionsklasser. I Stockholm, där det på 1920-talet hölls ett par undervisningspass en eftermiddag i veckan, studerades ämnen som ”Biblisk historia, religionslära, hebreiska”, men även ”nyjudisk litteratur”. En gång i månaden lämnades det utrymme för ”fri diskussion om aktuella och etiska spørsmål”.³⁸⁶ Hur schemat såg ut i Sundsvall är inte lätt att säga, men precis som i judiska församlingar runt om i landet innebar religionsskolan främst undervisning i hebreiska och judisk religion.

Intresset för de judiska religionsskolorna och de pedagogiska frågorna verkar allmänt sett ha varit svalt inom judenheten under början av 1900-talet. Rabbinen och forskaren Morton Narrowe menar att religionsskolans sociala funktion var större än dess akademiska värde. Stockholms religionsskola var en mötesplats mellan judiska barn från skiftande social och kulturell bakgrund, men pedagogiken var dåligt utvecklad och undervisningen ansågs tråkig. Lärarna var kunniga i sina ämnen men saknade den pedagogiska kompetensen. Det berättas om disciplinproblem och stor frånvaro.³⁸⁷

Före detta elever på religionsskolan i Malmö mosaiska församling har också vittnat om lärarnas brist på pedagogisk skolning. Ibland försökte läraren ”slå in kunskaperna”, minns en före detta elev, men en annan lärare uppfattades mer positivt som ”originell, lustig och varm”.³⁸⁸

Merparten av de judiska barnen över hela landet deltog av allt att döma i religionsskolorna runt förra sekelskiftet, men det fanns tungt vägande skäl till att många judiska elever vid läroverken samtidigt tog del av den allmänna skolans kristendomsundervisning. Anledningen var att man ville kunna tillgodoräkna sig betyget i ämnet inför ansökan till universiteten: den som missade poäng i kristendom riskerade att missa attraktiva universitetsplatser.³⁸⁹

Under 1910-talet, i takt med att elevantalet sjönk i Sundsvall, hölls inga särskilda klasser. Det berättas att de fåtaliga pojkar som förebereddes till *bar mitzva* vid det laget gick i enskild undervisning hos religionsläraren.³⁹⁰ Religionsundervisningen förde alltså av allt att döma en tynande tillvaro under 1920- och 1930-talen. De tre judiska elever som var inskrivna vid Sundsvalls läroverk 1940, med välkända efternamn som Witkowsky, Felländer och Rosenbaum, deltog, såvitt man kan utläsa ur skolkatalogerna, i skolans ordinarie kristendomsundervisning. Ynglingarna hade inte konverterat för den skull – en av dem skulle sedermera bli mosaiska församlingens ordförande.³⁹¹

Möten och gränser i den allmänna skolan

De judiska barnen var fram till emancipationen i princip utestängda från det allmänna skolväsendet och således hänvisade till judiska skolor. I Göteborg grundade den judiska församlingen en gosskola 1812, som följdes av en flickskola på 1830-talet, ungefär samtidigt som Stockholm fick både goss- och flickskola.³⁹² Kopplat till emancipationsprocessen skulle dock skolorna avvecklas eller, som i Stockholm 1879, ombildas till religionsskolor när den allmänna skolan öppnades för judiska elever.

Det som möjliggjorde den judiska integrationen i det allmänna skolväsendet var, som jag nämnt, rätten att avstå från kristendomsundervisningen, men också möjligheten för eleverna att stanna hemma på lördagar för att inta den traditionella sabbatsvilan.³⁹³ Trots den typen av förändringar förblev utbildningssystemet en del av samhällets svensknationella reproduktionsprocess.

Skolan förväntades upprätthålla samtycket kring centrala samhällsfunktioner och värderingar och därmed satte ”svenskheten” och de nationella myterna sin prägel på skolundervisningen.³⁹⁴

En och annan samtida judisk debattör noterade intressant nog detta förhållande. I ett upprop avfattat 1915 beklagade sig den sionistiskt inriktade *Hebreiska Skolföreningen Iwriah* i Stockholm över att de judiska barnen bara matades med ”svensk” undervisning, så till den grad att de riskerade att förlora sin judiska anknytning:

Man lär sig om den heliga Birgitta och Olaus Petri och andra, men inte om judar. Det är visserligen inte något fel med det [...] men vi får inte glömma att vi också är judar och att vi har vår egen judiska historia – skriven med blod och tårar av våra fäder – berättelser om hjältar och hjältinnor. [...] Hur många svenska judiska barn i skolåldern känner till sina folkhjältar?³⁹⁵

Men den typen av nationellt judiska synpunkter var ytterst sällsynta i början av 1900-talet. Snarast uppfattades de av det stora flertalet av de svenska judarna som hädiska. Den svenska judenheten i gemen tog delaktigheten i svenskt skolväsende och den svensknationella kultur som förmedlades där för given. Att fortsätta bedriva judiska skolor, eller starta nya, så som *Iwriah* försökte göra, skulle ge intrycket att judarna önskade vara en nation i nationen.³⁹⁶ Således fick också de judiska barnen genom sin skolgång bidra till judarnas sociala och kulturella integration och uppfyllandet av emancipationskontraktet.

Liksom på andra håll i landet deltog de judiska barnen i Sundsvall i det allmänna skolväsendets undervisning. Det allmänna läroverkets skolkataloger från decennierna runt sekelskiftet 1900 visar att det ibland kunde finnas två till tre judiska pojkar i samma klass. I något enstaka fall var upp till en fjärdedel av eleverna i en klass judar. 1894 kom sammantaget 6,4 % av pojkarna vid läroverket från judiska hem, en oproportionerligt hög andel.³⁹⁷

Även med avseende på studentexamen var andelen judiska elever hög. Tabell 8.1 ger, det smala underlaget till trots, en anty-

dan om att judiska familjer i högre grad än totalbefolkningen var inriktade på fortsatta akademiska studier. Denna studieiver kan vara en spegling av särskilda judiska bildningsideal och strategier, men också av judarnas socioekonomiska ställning; runt 1900 rekryterades uppemot 85 % av eleverna på svenska läroverk från borgerligheten och småborgerligheten.³⁹⁸

Tabell 8.1 Judiska studenter i avgångsklasserna vid Sundsvalls allmänna läroverk 1891–1930.

År	Totalt antal elever	därav judiska	Andel judiska elever %	Judarnas andel av totalbefolkningen vid periodens slut
1891–1900	55	2	3,6	1,4
1901–1910	159	6	3,8	0,8
1911–1920	285	7	2,5	0,6
1921–1930	257	5	1,9	0,4

Källa: Katalog över Sundsvalls allmänna läroverk 1891–1930.

De judiska ynglingar som skulle ta över sina fäders affärsrörelser tog däremot sällan studenten. Exempelvis lämnade Hjalmar Witkowsky, sedermera innehavare av familjeföretaget, läroverket efter sista realskoleklassen. Men huvudintrycket är att allt fler judiska ynglingar under loppet av 1900-talet sökte sig till akademiska studier, och som yrkesstatistiken visar, skedde en motsvarande ökning av andelen fria yrkesutövare bland judarna under samma period, något jag tidigare kunnat konstatera.³⁹⁹

Skolan fungerade som en mötesplats för de judiska ungdomarna och majoritetssamhället. Vänskapsband knöts över de konfessionella gränserna, band som i många fall bestod upp i vuxen ålder. Läroverket har på så sätt lämnat viktiga bidrag till att svetsa ihop judarna med den lokala borgerligheten. De judiska elevernas närvaro på läroverket framstår i sig som ett uttryck för de judiska familjernas socioekonomiska framryckning och tillhörighet.

Läroverkets inre liv kan, som Christina Florén och Ulla Johansson uttrycker det, ”ses som en spegel av ett hierarkiskt samhälle, av ett socialt rum”,⁴⁰⁰ men genom den socioekonomiskt sammanhållna skaran av elever har samtidigt en konfes-

sionell gräns gjort sig påmind. I någon bemärkelse kan man hävda att skolans värld också återspeglade ett *etniskt* rum. En judisk före detta elev i Malmö minns med olust hur han konfronterades med sin judiska bakgrund i skolan:

Då jag inte deltog vid skolans ordinarie kristendomslektioner fick jag gå ut i korridoren och sätta mig på galoschhyllan. Det kändes lite underligt att sitta där i halvmörkret utanför skolsalen [...] Varför skulle man för kamraterna särskilt poängtera att en i klassen var annorlunda?⁴⁰¹

Arrangemang med särskild religionsundervisning, lediga helg- och lördagar liksom de judiska elevernas frånvaro under den dagliga morgonbönen, påminde om den konfessionella gränsen.

Men konfessionerna vistades inte i skolan på lika villkor. Judiska elever kunde med obehag uppleva utanförskapet genom den mer eller mindre öppna antisemitism som ibland förekom. I sina memoarer behandlar Axel Hirsch sällan judiska frågor eller omgivningens antisemitism, men en barndomshändelse utgör ett undantag. Hirsch berättar om den strängt religiösa fröken Söderlund på Beskowska skolan i Stockholm, och det yttrande hon fällde inför klassen när Axel skulle börja:

I morgon kommer ni att få två nya kamrater, Nils Geber och Axel Hirsch. Det är ett par små judegossar. Nu ber jag er att försöka vara snälla mot dem och försöka glömma bort, att det var deras förfäder som korsfäste vår Frälsare.⁴⁰²

En liknande berättelse återges av en annan judisk elev som gick i skolan i Stockholm på 1920-talet, men som uppenbarligen deltog i kristendomsundervisningen. I vuxen ålder skulle sagesmannen arbeta som tidningsförsäljare:

Kristendom kom att växa till ett hat hos mig, jag fick nämligen lida en hel del under dessa religionstimmar [...] Jag min stackare glömmar väl inte dessa elaka handlingar av [lärarinnan], bakläxa ända upp till 8 stycken. Då gick min [ickejudiska] moder till henne, men det tycktes inte hjälpa [Lärarinnan] hade ett väldigt judehat kom jag underfund med.⁴⁰³

Nyutexaminerade studenter från Högre allmänna läroverket i Sundsvall med 19-åriga David Winberg i mitten, en av de judiska ynglingar som efter studentexamen och akademiska studier gjorde en framgångsrik karriär.

Skolan var egentligen den enda plats där en av sönerna till den mycket framstående Sundsvallshandlaren Moses Felländer kände sig utpekad som jude. En del lärare och särskilt en rektor på läroverket, där den unge mannen var elev på 1920-talet, kom med uttalanden som upplevdes som antisemitiska, även om de inte var riktade mot någon enskild person.⁴⁰⁴ I Östersund blev en judisk skolgosse underkänd av sin lärare och därmed hindrad att komma upp i sjätte realklassen. Modern, Lina Kahn, ansåg att pojken blivit orättvist behandlad och tog mycket illa vid sig av saken. "Det kan äfven hända, att hon ej hade så alldeles orätt", kommenterade Östersundsbon, lektorn och riksdagsmannen S. J. Kardell, "en och annan lärare tycker ej om judar."⁴⁰⁵

Undervisningen var många gånger präglad av nationell chauvinism, inte sällan med antisemitiska undertoner. Den svenska folkstammens ädla art och stolta historia löpte som grundteman i historie- och geografifämna, och på känt manér målades "svenskheten" upp i kontrast till "främmande" folk.⁴⁰⁶ Särskilt i kristendomsundervisningen och dess läroböcker fördömdes och nedvärderades judendomen och judarna, något som Herbert Tingsten lyft fram i sin studie av svensk skolpropaganda. Elever matades med uppfattningen att judarna var förskjutna Kristusmördare som föraktade Guds ord, till skillnad från de hednafolk som tagit emot evangeliet med beredvillighet och glädje.⁴⁰⁷

Emancipationen hade öppnat skolan för Sveriges judiska befolkning, men skolväsendet hade därmed inte blivit liberalt eller pluralistiskt, till skillnad från skolan i flera tyska städer vid samma tid, där flera större konfessioner upprätthöll ett skolpolitiskt samarbete.⁴⁰⁸ Även om det specifikt lutherska draget tonades ner under början av 1900-talet var den svenska skolan alltjämt konfessionell och nationell.

En judisk minoritet med en strävan efter social och ekonomisk framgång och nationell integration måste leva med detta. Priset man fick betala var att den judiska identifikationen tunnades ut, att de judiska skolbarnen riskerade att glömma, som *Iwriah* uttryckte det, "att vi också är judar och att vi har vår egen judiska historia". Judarna fick visserligen del av biblisk historia och sedelära, konstaterade Valentin, men om "sina förfäders

öden under de två sista årtusendena fick de så gott som ingen kunskap”.⁴⁰⁹

Att ta till sig den svensk-nationella kulturen och att tona ner den egna framstår, vid sidan av risken att utsättas för antisemitism, som den kostnad minoriteten fick betala för sin delaktighet i det svenska skolsystemet.

Universitetsstudier och utlandspraktik

I materialet från mitt undersökningsområde har jag funnit flera exempel på att judiska elever efter studentexamen gick vidare till universitetsstudier. I synnerhet från välbärgade hem, men ibland också från mindre bemedlade, skickades ungdomar till olika lärosäten i södra Sverige eller i utlandet för att ägna sig åt i första hand juridiska eller medicinska studier.

Sigurd Dennemark, yngste sonen till en handelsresande med hemvist på Södermalm i Sundsvall, tog studentexamen 1929 och efter studier i Uppsala juristexamen 1932. Universitetsutbildningen bekostades delvis med studiestipendier från Stockholms mosaiska församling. Efter några års utlandsstudier gjorde Dennemark sedermera en framgångsrik karriär inom svenskt rättsväsende.⁴¹⁰ Från en välsituerad Sundsvallsmiljö kom David Felländer, som efter studentexamen i hemstaden tog en juridisk kandidatexamen 1932.⁴¹¹ Ätminstone ytterligare två judiska Sundsvallsynglingar utbildade sig till jurister, Mauritz Blaustein och Gunnar Aberstén. Bägge skulle efter studierna återvända till Sundsvall för att utöva advokatycket.⁴¹²

Andra ägnade sig åt studier i medicin, exempelvis Mauritz Levin, uppvuxen i Hudiksvall i slutet av 1800-talet och Leopold Turitz, uppvuxen i Sundsvall vid samma tid. Den senare studerade en period vid ett tyskt universitet, där han för övrigt kom i kontakt med den sionistiska rörelsen inom vars svenska gren han, som nämnts tidigare, sedermera skulle engagera sig.⁴¹³

De judiska ynglingar som gett sig in på handelsmannabanan blev av allt att döma upplärda inom sina respektive familjeföretag och skaffade sig utbildning och praktik i Europa eller USA

inom ramen för judiska nätverk. Charles Kahn, son till handelsmannen L. A. Kahn i Östersund, reste ”till sin farbroder Mauritz i Amerika för att en tid praktisera, varefter han återvände till Stockholm där han startade en triksåfabrik, AB Kantex”, berättar en källa.⁴¹⁴

En tämligen anspråksfull utbildning fick Hudiksvallsynglingen Jakob Levin, bror till nyss nämnde Mauritz Levin. Efter läroverk i Hudiksvall genomgick Jakob Levin en skolmässig handelsutbildning i Tyskland och Schweiz. Efter en tids agentverksamhet blev han grosshandlare i Stockholm samtidigt som han innehade prestigefyllda förtroendeuppdrag i Mosaiska församlingen.⁴¹⁵

När det gäller handelsyrket har alltså judiska nätverk varit betydelsefulla för utbildning, erfarenhet och för att vidmakthålla och bygga upp kontakter. Det närmast följande kapitlet, som är en specialundersökning av judiska äktenskapsmönster, kommer också att visa på betydelsen av sådana internationella kontakter judar emellan.